

Standartların iki yatay kutubu DOĞU ve BATI

15. – 19. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avrupa ülkelerinde *çingenelerin* devlet ilişkileri, hukuki düzenlemeler, kanunnameler ve uygulamaları kıyaslama ve kısa bir bakış.

Sinan ŞANLIER*

Aşağıdaki yazı, 2005 yılı sonunda Karadeniz Ereğli'de, İHD Ereğli Şubesi tarafından düzenlenen *Çingeneler ve İnsan Hakları* konulu uluslararası sempozyuma *Çingene Sancağı ve Avrupa'lı Köleler* adı altında bildiri olarak sunulmuştu. Yazı sempozyum için geliştirilmiş bir taslak olarak hazırlanmıştı, düzeltilmeye ihtiyaç göstermekteydi. www.cingeneyiz.org sitesinin yöneticisi Sn. A. Mezarcıoğlu ile yapılan karşılıklı yazışmalar sonucu web sitesinde yayınlanması gereği ortaya çıkmış düzeltilmesi için azami gayret gösterilmiş ve aşağıdaki şeklini almıştır. Bildirinin sunulduğu oturumun sonundaki soru-cevap bölümünde “*bu bildiri sadece Osmanlı'yı savunmaktadır*” şeklinde bir görüş belirtilmişse de, özünde bu çalışma, durum tesbitinden başka bir amaç hedeflemiş değildir. Neredeyse tamamı -Osmanlı belegeleri açısından- resmi tarih özelliği taşıyan belgelere dayalı bir çalışma olmuştur. Bu nedenle sorgulanmaya ve katkıya ihtiyaç vardır. Bu açıdan bakıldığında, batı dillerindeki kaynakların tüketilmesi pek bir problem çıkarmamaktadır, çünkü neredeyse artık bütün okullarda batı dillerinin bir yada bir kaç zorunlu ders olarak okutulmaktadır. Ancak Osmanlıca metinler için pek bu kadar rahat olamıyoruz. Arşiv belgelerindeki o kargacık burgacık el yazılarını bilmek gerekmekte, ağıdalı dili bilmek gerekmekte, konuyu bilmek gerekmekte, bunlar yetmiyecek, *Osmanlı'nın azınlıklara bakışını* bilmek gerekecektir. Bütün bunların dışında, o belgeler için masa başında dirsek çürütmek gerekmekte, dahası samimi ve gönüllü olmak gerekmektedir. Şu zorunlu açıklamayı da yapmak gerekmektedir: Metinde kullanılan ve çok tartışmalı olan kipti ile *çingene* kelimelerinin kullanılmasında bir tercih gözetmedim. Belgede ne olarak anılmışsa sadece onu kullandım.

Dünyamızın son dört-beş yüzyılı insanlık tarihi açısından çok kısa olmakla beraber en hızlı ve en çok değiştiği bir dönem olduğunu söylemek yanlış değildir. Savaşların en çok ve en geniş coğrafyaya yayıldığı, ilişkilerin kurumsallaştığı, devlet yapılarında önemli gelişmeler olduğu, kurumların ve yazılı kuralların oluştuğu, kanunların yapıldığı, imparatorlukların yıkılıp yerine devletçiklerin kurulduğu, orantısız güç kullanılan savaşların yapıldığı, katliamların yaşandığı, geleneksel köleliğin kalkıp yerine devletlerin ekonomik köleliklerinin başladığı ve daha birçok sosyal, uluslararası ilişkilerin en uç noktalarında yaşandığı ve hala devam bir dönem olmuştur. Bunun en son örneğini ise “demokrasi bahanesiyle bir ailenin soyunu kırmak da dahil olmak üzere” Irak'taki Amerikan işgali ve Ortadoğu'nun gelmiş olduğu durumdur. İnsan haklarının, hukukun, hak ve hürriyetlerin en azından kavramsal olarak vardığı günümüz noktasında bu ve benzeri uygu-

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki azınlıkların durumu, uzun yıllar, millet sistemi adını verilen bir uygulama ile ele alınmıştır. Bu sistemde kullanılan millet kelimesi bir etnisiteyi değil o etnisitenin bağlı olduğu inanç dünyasını belirtmektedir. Bu durum konuya hakim olamayan araştırmacılar için ciddi yanlışlar doğurabilmektedir.

Örneğin; Ermeni milletine tabi kıbtıyan, kıbti-i hristiyan, puşıyan-ı ermeni veya puşıyan-ı müslim gibi tanımlamalar ciddi paradokslara yol açabilecek niteliktedir.

*Sinan ŞANLIER

Araştırmacı, fotoğrafçı, bir yayınevinde teknik yönetmen olarak çalışmakta. Konuyla ilgili olarak Osmanlı Arşiv Belgeleri ve terminolojik problemler üzerinde yoğunlaşmıştır.

sanliersinan@hotmail.com

lamalar kabul edilemez ama anlaşılabilir durumlardır. Bu açıklama yapılırken, bir ölçüye bağlı kalınmaktadır. Bu ölçünün adı da bana göre veya bize göre ya da herhangi bir şeye göre olmaktadır. Eğer ki söz konusu, bir topluluğun geçmiş dönem ilişkilerini irdelemek ise, elbetteki bu irdeleyene göre olacaktır. Buradaki en önemli sorun ise tarafsızlığı koruyabilme noktasında baş göstermektedir. Çünkü, coğrafya, kültürel yakınlık, inanç ortaklığı, ortak tarih ve daha benzer bir çok insani durum, subjektif bir yaklaşım ve yoruma yol açabilmektedir. *Çingenerin* hayatlarının önemli bir bölümünü içeren son dört-beş yüzyılın bu dar anlamda irdelenmesi veya yorumlanması, herhangi bir kişinin veya kurumun görüş ve anlayışına, ya da herhangi bir siyasi ve ekonomik görüşün kurallarına bağlı kalınmadan, Doğu ve Batı diye yan yana getirebileceğimiz ya da karşılaştırabileceğimiz Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'nın, birinin ötekine göre ele alınması ile de olanaklı olabilecektir. Yanlış da olmaz...

Konu itibariyle Osmanlı ile Avrupa ele alındığında öne çıkan temel iki başlıktan söz etmek mümkündür: a) *Kölelik statüleri*, b) *Hukuki düzenlemeler ve kanunnameler*.

Gerek Osmanlının ve gerekse batının köleye bakışı çok temel farklılıklar göstermemiştir. Köle geniş arazi sahipleri için bir üretim aracı, aristokrasi içinse bir sosyal statü olmuştur. Zaman zaman da alınıp satılır bir meta olarak kabul görmüştür. Köleliğin ana kaynağı olarak Afrika karşımıza çıkarken, *çingene* köleliği için sıradışı bir durumla karşılaşmaktayız. Avrupa anakarasına varmış *çingener* yine Avrupalı devletler tarafından köleleştirilmiştir. Daha ileride de görüleceği gibi bir Balkan devleti olan Wallachia (Eflak), yine balkanlarda yaşayan *çingeneleri* köleleştirmiştir.

Osmanlının köleleri daha çok Afrika ülkelerinden ve özellikle de Sudan'dan getirilmekteydi. Bugün bile bu kölelerin çocuklarına Ege'nin bazı yerleşimlerinde rastlamak mümkündür. Köleler üzerindeki tasarruf ve azat edilmek gibi konular Osmanlı ile batı arasında benzerlik göstermiş, sadakat, yaşlılık, yararlılık ve daha bir çok nedenler esas alınmıştır.

Ancak Avrupa'da, özellikle Transilvanya topraklarında *çingenerin* köle edilmesi bir savaş sonucu esir olmalarında ya da fethedilen topraklardan savaş ganimeti halinde getirilmelerinden kaynaklanan bir durum olmuştur. 14-15. yüzyıllarda bir sığıntı durumunda oldukları toprakların hakimlerinin yenilmesi sonucu özgürlüklerini yitirmekle karşı karşıya kalmışlardır. Ekonomik çıkarlar temel olmak üzere hırsızlık, gaibden haber alma, falcılık ve benzeri dinsel açıdan önemli sayılacak kusurlardan arındırmak ve eğitmek gibi konular ise köleleştirmenin ana nedenlerini arka plana itecek bahanelerin başında gelmekteydi. Uygur ve gelişen çağdaş dünyanın bir aksine zaman zaman artan oranda özellikle *çingener* üzerinde baskıcı yasalar yürürlüğe konmuş, şiddete varan uygulamalar olmuştur. 1789 Fransız ihtilali ile birlikte insan hakları ve yurttaşlık kavramlarının değişmesiyle birlikte de baskıcı yasalar, yerini yavaş yavaş da olsa eskiye göre

daha insancıl düzenlemelere bırakmıştır. Uygulamaların en ağırı ve insanlık dışı olan köleliliğin kaldırılmasına dönük en önemli adımlar ise 1856 yılındaki Paris deklarasyonu ile olmuş ve bunu takip eden süre içinde ve artan biçimde kölelik karşıtı toplantılar yapılmış ve yasalar yürürlüğe konmuştur. Aslında konumuzla pek ilgisi olmasa da yine belirtmekte yarar var: **Üçüncü büyük dalga** olarak adlandırılabilir *çingene* göçü, Transilvanya bölgesindeki *çingenelerin* bu yasalar sonucu kölelikten kurtulmalarıyla olmuştur. Bu göçün bir ucu Amerika kıtasına kadar uzanmış, artan göç sonucu, Amerika devleti göçmen politikasını değiştirmek durumunda kalmıştır.

Osmanlı'daki hukuki düzenlemeler ise ağırlıklı olarak vergilendirme ekseninde ve batıya göre daha bir istikrarlı görünmektedir. Bu düzenlemeler devletin yapısı gereği din esasına dayandırılmış ve vergi ana eksen olarak alınmıştır. Sürekli genişleyen imparatorluğun sağlıklı idaresi için, tebanın kayıt-kuyut altına alınmasını gerekmiş ve Osmanlı bu konuda gereken hassasiyeti göstermiştir. Özellikle başka ülkelerin sürekli sınırlarını kapattığını düşünürsek, *çingeneler* için yapılan kanunnameler incelendiğinde aslında bu kayıtların ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Vergisini veren bir *çingeneden* ikinci kez aynı verginin alınmaması için bu kayıtlar mutlak gerekmede ve bunun belgeleri taraflara sorulmaktadır. Dolayısıyla imparatorluk kayıtları bize yaklaşımlar ve uygulamalar konusunda çok önemli bilgiler vermektedir. Bu konuda en doğru adreslerin başında Başbakanlık Osmanlı Arşivleri gelmektedir.

BATI ya da AVRUPA

Daha 15. yüzyılın başlarında Prens Vlad Drakula (1445) ve Büyük Stephan tarafından Transilvanya topraklarında *çingeneler* köleleştirilmeye başlandılar. Paralel zaman dilimi içinde, baskılar öbür Avrupa topraklarında ilk başlarda yerleşik düzene geçmeleri ve denetim altına alınmaları yönündeydi. Yönetimlerin kimisi yardım edilmesi önerilerinde bulunmuş, kimisi de topraklarından sürülmeleri gerektiğini öne sürmüş, kimisin de ise göreceli olarak, örneğin İspanya'da, biraz serbesti tanınmıştır. Ne varki bütün bunlar zaman ilerledikçe yerini daha ağır baskılara, şiddetli cezalandırmalara, ailelerin parçalanmasına, deniz aşırı ülkelere sürgünlere ve ölümlere kadar varan uygulamalara bırakmıştır.

Çingenelerin statülerinin belirlenmesi bazen Osmanlı ile paralellik göstermiş, din ve inançlar, kültür ve benzeri sosyal kurumlar ön planda olmuştur. Osmanlı'da müslüman *çingene* daha az vergi vermekte ve askeri sınıf içerisinde yer almakta, bunun benzeri bir uygulamaya ise Fransa'da karşımıza çıkmaktadır. 4 Temmuz 1645 tarihli belge Bohemyalıların bütünüyle Hristiyan olduklarını ve derebeyleri tarafından korunduklarını yazmaktadır. Bir cenazeye ait olan belgeden yine gömülen kişinin orduda kalkan taşıyıcılardan birisi olduğunu öğreniyoruz.

17. yüzyılda ise *çingenelerin* at yetiştiriciliği ile uğraştığını ve bu atları orduya satarak da rahat bir yaşam sürdürdüklerini görmekteyiz. Bu meslek bugün bile Türkçe konuşulan topraklarda *cambazlık* olarak adlandırılmakta-

Çingene göçleri dünya ölçeğinde araştırmacılar ve konunun uzmanları tarafından üçe ayrılmaktadır.

1. Hindistan'ı terkediş (bu tarih araştırmacılar arasında tartışmalıdır, 5. yy ile 11. yy arasında gidip gelmektedir).
2. 13-15. yy ile birlikte Balkanlara göç, Osmanlı ile beraber hareket.
3. 19. yy Romanya'sında köleliğin kaldırılması, bütün Avrupa kıtasına Amerika'ya kadar uzanan göç dalgası.

dır. Bugün babadan oğula geçen birçok mesleğin hala icra ediliyor olması, *çingenelerin* geçmişte bu meslekleri icra edebilme olanaklarını bulduklarını ve bu bağlamda bunun ticaretini yapabildiklerini söylemek pek de yanlış olmaz.

Çingenelerin Avrupa kıtasına varışları 1300'lü yıllara denk düşmektedir. Neredeyse hemen bir yüzyıllık dilimi içerecek kilise, aristokrasi ve devlet kayıtlarında bütün Avrupa kıtasına dağıldıklarını görebilmekteyiz. Hemen belirtmekte yarar var: Bu tarihler belgelerin tarihleridir, *çingenelerin* çok daha öncelerinde bu topraklara vardıklarını ama bir kayıtla tespit edilmediklerini de söylemek yanlış olmaz, ispata muhtaçtır. Öncelikle Bizans'ta başlayan cezalandırma takip eden yıllarda bütün Avrupa kıtasında uygulanan bir hal olagelmıştır. Aslında bu tarihlerden 100 sene önce yani 1200 yıllarında patrik **Teodor Balsamon Kanunları**, Avrupa'daki baskıların ve aforizmaların habercisi ve başlangıcı olmuştur.

Balsamon kanunlarınının 61. maddesi doğrudan **Athingonileri** hedef alarak özetle şöyle demektedir.

“... her kim ki gelecekte haber vereceğini ifşa eder, büyüçülük, kahinlik gibi yeteneklere sahip olduğunu söyler, kutsal değerlerimize zarar verecek derecede saçma, boş sözler eder ve bir şarlatan gibi davranır, hayvanlar üzerinde güç sahibi olduğunu söyler, muskacılık ve falcılık gibi işlerle uğraşır, bu gibilerinin kiliseyle ilişkileri 6 yıl süre yasaklanmıştır. Eğer bu duruma devam edecek olurlarsa bu sefer imansızların kiliseyle ilişkileri hepten kesilecek ve sürgün edilmeleri gerekecektir.”

Avrupa'ya varışın ilk yılları belki hoşgörüyü karşılamıştır ama ilerleyen yıllar beraberinde baskıları da getirmiştir. Enterasan tavırları olan ve garip görünümlü insanlar önce ilginç gelmiş sonra da ciddi toplumsal farklılıklar sonucu doğan çatışmalar Avrupa içinde bir sınırdan ötekine zorunlu göçleri getirmiştir. İlerleyen yıllarda devletlerin değişen sınırları ve Fransız İhtilali, dünyanın, öncelikle de Avrupa'nın sosyo-politik yapısında önemli değişimlere neden olmuş ve bunun sonucunda yeni hukuki düzenlemeler zorunlu olarak gündeme gelmiştir. 1800'lerin ortalarına doğru köleci yasaların ve köleliğin kalkması *çingenelerin* daha serbest hareket etmelerine olanak tanımıştır. Buna paralel Amerika kıtasına kadar varacak yeni göç dalgaları başlamıştır. Ne var ki *çingenelerin* bu sığınma isteklerini zorunlu olarak kaçak yollardan gerçekleştirmeye çalışması sonucu alınan tavırlardan en az Avrupa'nın diğer ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı'da da sıkı, yasakçı ve amansız takiplere neden olmuştur. Bu tarihlerde *çingeneler* yaşadıkları ülkelerin içinde de göç yasakları ile karşılaşmışlardır. Çünkü Avrupa yaşadığımız son yıllarda bile ekonomik olmanın yanı sıra **milliyetçilik temeline de dayanan bir dizi savaş** dalgasının içerisinde olacaktır.

Şimdi kısa birkaç örnekle Avrupa'nın bazı ülkelerindeki uygulamaları görelim. Avrupa'nın hoşgörüsü ancak temin edilen ve seyahat izni sayılan kağıtlarla sınırlıydı. 1425 Zaragoza, **İspanya** tarihli bir belge şunları yazmaktadır.

Teodor Balsamon kanun yapıcı olarak da adlandırılmaktadır. Kendisinin İstanbul'da ikamet etmesine rağmen o dönem dünyanın en önemli din merkezlerinden biri olan Antakya'nın patriğidir. Kilise'nin doğu-batı diye ikiye ayrıldığı yıllara denk düşen hayatı, onu din konusunda önemli kişilikler arasına sokmuştur.

Athingoni çingene kelimesinin kökenini teşkil etmektedir. O dönemde olduğu gibi bugünkü Helen dilinde bile gezgin, göçebe tayfasına dış görünüşüne bakılarak “dokunulmaz, ikinci sınıf, işe yaramaz” anlamında kullanılmıştır.

Milliyetçilik negatif yanyla kendisini Balkanlarda önemli bir şekilde hissettirmiştir. Kırım Savaşı'ndan sonraki hareketlilik henüz bitmiş değildir. Son otuz yıl içinde Sovyetler Birliği'nin ve Yugoslavya Federasyonu'nun dağılması azınlıklar açısından problemli, özellikle de *çingeneler* açısından da ceahennemi bir hale dönüşmüştür.

“...ülkemin herhangi bir parçasına gitme, ülkemin herhangi bir arazisinden geçme hakkına bizim iznimizle sahip olacaklardır. Onlara hoş geldin diyeceğiz, onlara iyi davranacağız, onların binek hayvanları, elbiseleri, altın ve gümüşleri, heykelleri ve diğer türlü eşyaları herhangi bir şehirden, kasabadan, kazadan veya özel bir araziden geçmek zorunda kaldıklarında herhangi bir engel olmayacaktır... Bugünden başlayarak üç ay sayacağız...”

O tarihlerde İspanya'nın yüce kralı Alphonse'nin doğum günü olan 12 Ocak 1425 tarihli bu belgenin hoşgörüsü sadece 3 aydır. 1499 tarihli yine İspanya kaynaklı bir başka belge ise, çingenelerin göç etmemelerini, iş bulmalarını emreder. Bunun için tanınan süre altmış gündür. Buna karşı gelenler kırbaçlanarak cezalandırılacak ve sürgün edilecektir.

İspanya'da 1745 yılında, çingenelerden, iki hafta içinde onlara gösterilen yerlerde ikamet etmeleri istenir. Bu emre karşı gelenler vurularak öldürülecektir. Devam eden yıllarda ise İspanyol çingeneleri iyi ve kötü olarak sınıflandırılacak, dul kalan kadınlar, evlenmemiş kızlar ve altı yaşını geçen tüm çocuklar hristiyan doktrinini öğrenmek üzere kilisede eğitilecek ve daha sonra üretim alanlarında işçi olarak kullanılacaklardır. 1783 yılında ise kültürel bir çok yasaklamının getirildiği bir kanunla çingenelerin mutlak yerleşik hayata geçmeleri istenirse de bu arada mesleklerini icra etmelerine de izin verilir.

Aynı dönemlerde ise **Fransa**'da durum daha vahimdir. 1719 yılındaki Fransız hükümeti, ülkedeki çingenelerin kürek mahkumu olarak Fransız kolonilerine sürülmelerini emreder. 15. Lois ise, 1724 yılında ülkedeki bütün göçebeliği yasaklar. Yetişkin çingeneler kürek mahkumu olacaklar, diğerleri ise kamçıyla cezalandırılıp yoksul barınaklarına yollanacaklardır. Devam eden yıllarda da yasalar çok değişmez, yine sürgünler yine fakirhaneler vardır. 1803 yılında Bonapart kanunları ise çingene erkeklere iki seçenek sunar. Ya orduya katılacaklardır ya da denizci olup bir daha Fransa topraklarına dönmeyeceklerdir.

İngiltere'ye gelince, 17. yüzyılla birlikte Amerika'ya sürgünler başlar. 1700'lerin başlarında, Karaibler'de çingeneler, ziraatçılara verilen yetkiler sonucu tarlalarda köle olarak kullanılmakta, aynı yıllarda ise bu sefer Virginia'da tütün tarlalarında köle olarak çalışmaktadırlar. İlerleyen yılların İngiltere'si köleliğin kaldırılması için çaba sarf edilen bir ülke olmuştur. 1810 yılında çingenelerin konumu toplum içinde açıkça tartışılır olmasına karşın hala kölelik devam etmekte ancak daha sonraki yıllar çingenelere öteki Avrupa ülkelerine göre daha fazla özgürlükler getirecektir. Örneğin 1822 yılında çingenelerin bir arada topluca kamplar halinde yaşamalarına, 1830 yılında ise kendilerine has kapalı karavanları kullanmalarına izin verilir.

Transilvanya ve Almanca konuşulan topraklarda durum çok daha özeldir.

Bugünün Romanyasına ve Moldovayasına denk düşen topraklar köleliğin en yoğun yaşandığı yerlerdir. Asya'nın bu kara derili insanları aynen Amerika'nın zencileri gibi muamele görüyor, köle pazarlarında alınıp satılıyor, toprak sahiplerinin elinde bir üretim aracı gibi muamele görüyor-

lardı. Örneğin kayıtlar çok erken yıllarda bile, daha 1471 yılında Moldova prensi Büyük Stefan 'ın Transilvanya topraklarındaki 17000 *çingeneyi* tarlalarda çalışmak için köle olarak Moldova'ya götürdüğünü yazmaktadır. Dört asır sonra bile 1818 yılında Eflak Prensiği'nin uygulamaya koyduğu bir yasa neredeyse 19. yüzyıla bir adım kala, köleliğin hala bütün hızıyla devam ettiğini göstermektedir. O tarihlerde yürürlüğe giren yasanın bir maddesi aynen şöyledir. "Eğer bir kölenin sahibi ölse bile o köle özgür olamaz, prensin kölesi olmaya devam eder." **Romanya** topraklarında özgürlük 1860'lara doğru gelmeye başlar. 1864 yılında prens Ion Alexander Couza balkanlarda hüküm sürdüğü bütün topraklar üzerindeki köle *çingenelerin* özgürlüklerini verdiğini ve hayatlarını garanti altına aldığını söylediği bu tarihe kadar Romanya topraklarında sayısız ve birbirinden ağır köleci yasalar uygulamaya konulmuştur. Romanya'da köleliğin kaldırıldığı bu tarihlerde ülke topraklarındaki *çingene* kölelerin sayısı 600 bindir.

Almanca konuşulan topraklarda ise durum neredeyse tamamen kafatasçı bir yaklaşım içerisindedir. Ta başından beri yoketmeler ve öldürmeler olarak kendini gösteren tavırlar 2. Dünya Savaşına kadar devam edecek ve toplama kamplarına kadar uzanacaktır.

Augsburg parlamentosu Balsomon kanunlarından etkilenmiş olacak ki 1500 yılında 1. Maxmillan döneminde, *çingeneleri çocuk kaçırmak, haydutluk ve büyüçülükle suçlayarak* ülke dışına sürer. Aradan geçen elli yıl sonra ise yine yeni bir kanunla ülke içinde göçleri yasaklanır. 1646 yılında Bern'de yürürlüğe konan bir yasa putperestlerin öldürülmesi için herkese olanak tanımıştır. *Çingeneler* de bu yasanın kapsamına alınmıştır. Aynı yıllarda Saksonya Prensi Johan Georg arazisi üzerinde yakalanan her *çingenenin* öldürülmesini emreder. Bu yasanın bir benzeri bu sefer Avusturya-Macaristan İmparatorluğundan gelecektir. 1800'lere gelindiğinde Almanya'da iş çıkırından çıkar. Son derece popüler olan ve dinsiz avı anlamına gelen **Heidenjachten** isimli bir oyunun baş kahramanı *çingenelerdir*. 1870 yılında ise bu yasaklamalara Oto Von Bismark hükümeti de katılır. *Çingenelerin* ülke içindeki hareketleri ve göçleri yasaklanır. Almanya artık *çingeneler* için bir cehennem olmaya başlar. Devam eden süreçle birlikte neredeyse bütün Almanca konuşan ülkelerin katılacağı bir yasaklamalar, fişlemeler ve yok etmeler dönemine girilecektir.

1890 yılında **Das Zigeunergeschmeins**, Türkçesiyle *çingene pisliği* anlamına gelecek bir konferans düzenlenecektir. Bu konferansa destek verenlerden birisi kilisedir. 1899 yılında ise Çingene Belasıyla Savaşım ofisi kurulur. Ofisin direktörlüğünü **Alfred Dilman** yapar. Bu ofisin asıl amacı altı yaşını geçen tüm *çingeneleri* kayıt altında tutmaktır. Yani çok sıkı bir fişleme dönemi başlamıştır. Bu dönem **Zigeuner Nacht** denen 2 Ağustos 1944 tarihine kadar devam gider. Auswitsch'te o gece tek seferde 4 bin *çingene* gaz odalarında öldürülmüş ve krematoryumlarda yakılmıştır...

Batı'ya ilişkin hikayeleri çok daha örneklemek ve daha dramatiklerini bulmak mümkündür. Sesini çıkarmanın dilinin kesildiği bir dönemde, özellikle *evin küçük beyinin* ya da sahibin *misafirlerinin* köleler üzerindeki arzu ve uygulamalarını tahmin etmek hiç de zor olmasa gerekir.

Romanya bugün bile Avrupa kıtasında çingene nüfusunun hem en yoğun olduğu hem de nüfusa oranla en yüksek olduğu yerdir. Rakamlar 2.5 milyon ile 4 milyon arasında değişmektedir. Resmi olan 2.5 milyon rakamının bile bize hatırlatması gereken şudur: Bir köleye hukuken özgürlüğünün verilmesi onun tam olarak özgür olacağı anlamına gelmez. Ekonomik koşulların da yeterli olması gerekmektedir. bu nedenle, Romanya'da kölelerin özgürlükleri verilmiş olmasına karşın, hayatta kalabilme adına bir çoğu da Romanyayı terk edememiş, karın tokluğuna eski sahiplerine hizmete devam etmişlerdir. Köleler, köleliklerini bırakıp gidememişlerdir. Bu nedenle Romanya'da *çingene* nüfus fazladır.

Bu topraklarda köleler yaptıkları şlere göre sınıflanmaktaydı. Ev, arazi, devlet, tarla, iş, Kilise gibi kurum ve işlerin köleleri ayrı ayrı idi. Uygulamalar yüzünden ve tarihsel süreç itibariyle, Amerikanın kara derili insanlarına benzetmek yanlış olmaz ve Asya kara derili insanları da demek doğru olabilir. Önemli bir soru şudur: Kilise'nin kölesi olmasına dayanarak Cami'nin kölesi olabilir mi?

Heidenjachten tavşana kaç tazıya tut cinsinden bir oyun.

Alfred Dilmann Die Zigeunerbuch isimli kitabıyla ünlüdür. Bu kitapta *çingener* hakkında çok geniş irksal bilgiler bulunmakta, Almanya'da yaşayan *çingenelerin* mümkün olduğunca parmak izi, akrabalık ilişkileri ve fotoğrafları yer almaktadır.

Zigeuner Nacht ya da türkçesiyle Çingene Gecesi'nin benzerleri eylemleri daha önce yine Almanya'da Hitler yönetiminde Kristal Nacht adı altında bu sefer musevilere yönelik yapılmıştır.

DOĞU ya da OSMANLI

Osmanlı ile batı arasındaki temel farkın hukuki tanımlama ve buna bağlı uygulamalar olduğu daha önce vurgulanmıştı. İlki Fatih döneminde **Koyun Adeti** adıyla yapılan hukuki düzenleme ve Kanuni dönemine uzanacak olan 1640 yılındaki **Timar ve Taşra Teşkilatı Kanunu**'na kadar geçecek süre içinde yapılan bir dizi kanun **çingenelerin** ekonomik ve sosyal statülerini belirlemiştir. Bu uygulamaların içindeki en önemli nokta bir **Çingene Sancağı** ve **Kıpti Livası**'nın varlığıdır. Başlı başına inceleme konusu olabilecek bu iki yönetm uygulamasına ilerleyen kanunnamelerde rastlanmaktadır. İkinci bir örneğini, henüz Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında verilerde bulamadık.

Osmanlı topraklarında **çingenelerle** ilgili ilk düzenlemenin Fatih döneminde yapıldığı kabul edilmektedir. **Rumeli Etrakinun Koyun Adeti Hükmü** adıyla yapılan bu ilk düzenlemedeki bir iki cümle neredeyse daha sonra yapılacak bütün hukuki düzenleme ve kanunnamelerde aynen kalacaktır. Bu düzenlemenin bir iki cümlesine bakalım.

“... ve Meriç'in şarki ve şimali etrafındaki yürüklerden yirmibeşer akçe allar ve Meriç'in garbi ve kıbli tarafında olan yürüklerden alu-nagelen yerlerden yirmi beşer akçe alalar..”

... ve her çingeneden kırkikişer akçe harac alalar, ziyade bir akçe al-mayalar ve üşendirmeyeler...

...ve hisar mesalihi için yahut demircilik için konulmuş çingeneler-den ki elinde hüküm yahut beylerbeği mektubu ola harac almaya....

...ve müslüman olan çingene kafir arasında olmaya, müslümanlara karışa, ve illa billa oturup müslümanlara karışmayacak olursa, du-tup harcların ala...”

İşte bu satırlar bize Osmanlı'nın **çingenelere** yaklaşımı hakkında kesine yakın bilgiler vermektedir. Ana eksen **müslüman olan ve müslüman ol-mayan** şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Koyun Adeti Hükmünden yaklaşık bir yüzyıl içinde birbirini takip eden beş altı kanunname daha uygulamaya konacaktır. Bunların ilki 1497 yılında 2. Beyazıd döneminde yapılan **Kanun-i Cizye-i Cinganeh**'dir. Adından da anlaşıldığı gibi bu kanun hükmünce **çingeneler** cizye ile yükümlü tutulmaktadırlar. Kanunnamenin girişinde bulunan:

“...İstanbul ve Edirne'ye tabi olan Vize ve Gelibolu Sancaklarında ve Yanbolu ve Liva-i Niğbolu ve Konstantin ilçesi ve Liva-i Sofya ve Niş ve Liva-i Alacahisar ve Semendire ve Bosna Sancaklarında va-ki olan çingene kafirlerin haracların cem etmeye...”

ibaresi aynı zamanda da Osmanlı'nın o dönemki **çingene** lokasyonu hakkında önemli ip ucu vermektedir. Daha sonra, yani 1530 yılında yapı-lan Rumeli Çingeneleri Kanunnamesi ise, Rumeli Eyaleti içinde Çingene Sancağı'nı ve **çingenelerin** bulunduğu merkezleri, Dar-ul Feth Kostantini-ye, Silivri, Vize, Pınarhisarı, Kırkkilise, Çirmen, Demirhisarı, Gümülcü-ne, Yenice-i Karasu, Drama, Siroz, Üsküb, Kalkandelen, Köprülü, Akça-

Çingene Sancağı merkez olarak za-man zaman Kırklareli, zaman zaman da Vize olarak teşkilatlanmıştır. Trakya topraklarına denk düşen bu bölge aynı zamanda çingenelerin as-ker verdiği yerdir. Çingeneler Os-manlı ordusunda yardımcı unsur ola-rak yer almışlar ve geri hizmetlerin temini için çalışmışlardır. **Kıpti Li-vası** çok daha geniş bir alanı ima edip, İstanbul, Atina ve Belgrad üç-genini içermektedir. Kanunnamesi, livada yaşayan çingenelerin sevk ve idaresine yöneliktir.

Cizye yalnızca Osmanlı'ya has bir vergi trü değildir. Hz. Muhammed döneminde konulmuş ve ülke içinde yaşayan gayri müslimlerin canlarını korumak için uygulanan bir vergi türüdür. Bu vergi değişik adlarla ama benzer amaçlarla benzer nitelikler taşıyarak farklı zamanlarda uygulanır olmuştur.

kızanlık, Hasköy, Edinre, Filibe, Tatarpazarı, Eski Hisar Zağra, Keşan, Dimetoka, Filorine, Sofya, Şehriköy, Yenice-i Vardar, Selanik, Kara Ferye, Serniç, Karacık, Pirlepe, Manastır, Kesteriye ve Berkofça sancak merkezleri olarak sıralanmıştır. Aslında bugün bile adı sayılan bu yerlerde yoğun bir *çingene* nüfusuna rastlanmaktadır.

Elimizdeki önemli kaynaklardan birisi de Kanuni devrinde Çingene Livası'nın ilk hukuki düzenlemesini yapan ve tahminen 1530 yılında yapıldığı tahmin edilen **Kanunname-i Kiptiyan-ı Vilayet-i Rumeli** yani Rumeli Eyaleti Çingeneleri Kanunnamesidir. Bu kanunnamede ise Osmanlının müslüman *çingene* ile gayri müslim *çingene* arasında yaptığı ayırım açık seçik görülmektedir. Şimdi bu kanunnamenin birkaç maddesine göz atalım.

“... *İstanbul ve Edirne ve sair Rumeli müslüman çingeneleri her hane ve her mücerreden yirmi ikişer akçe resm verirler. Ve kafir çingeneleri her hane ve mücerreden yirmibeşer akçe ispenç ve biverlerinden altmışar akçe resm verirler...*”

Bu paragraftan da açıkça anlaşıldığı gibi vergilendirmede bir ayrıcalık tanınmış bu ayrıcalık da müslüman *çingene* lehine kullanılmıştır. Düzenlemenin bir başka maddesi ise farklı iki dinden olan *çingenelerin* sosyal ilişkilerinde dahi birbirinden ayrılması gerektiğini söylemektedir.

“*Ve müslüman çingeneleri kafir çingeneleri göçüp konacak ve ihtilat edicek, kınanıb te'dip olunduktan sonra kafir çingenelerin resmi eda ederler...*”

Bu uygulama korunagelmiş ve yıllar sonrasının evraklarında, 1849 tarihli Filibe kazasına ait bir belgede de açık seçik karşımıza çıkmaktadır. **Maliye Nezareti** tarafından düzenlenip **Meclis-i Vala** 'ya gönderilen evrak özetle Filibeli Ali oğlu Halil'in İslam kurallarını yerine getirdiğini, buna kanaat getirildiğini ve dolayısıyla *öteki çingenelerden* ayrı tutulması gerektiğini, vergisinin bundan sonra buna göre tahsil edilmesini ve bundan sonraki davranışlarında da müslüman gibi olmasını, ayrıca artık *öteki çingenelerle* bir arada yaşamasının önünün alınması gerektiğini söylemektedir.

1530 yılındaki kanunun hemen peşinden 1531'de yapılan iki kanun daha bulunmaktadır. **Bunlar Kanun-ı Seraskeran-ı liva-i Çingene** ve **Kanun-i Müsellaman-ı Liva-i Mezbure**. Bu iki kanunnameden anladığımız şudur. *Çingeneler*, artık ordu içinde bir sınıf olarak yer almışlar dolayısıyla bir askeri statüye kavuşmuşlardır. Ayrıca *çingenelerin* sevk ve idaresinden sorumlu **çeribaşılık kurumu** oluşturulmuştur. *Çingene* müsellemler ise yardımcı sınıf olarak görev almışlar ve daha çok yol yapmak, istihkam, askere erzak taşımak gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır.

1537, 1546 ve 1550 tarihlerinde yapılacak üç kanun ise öncekilerini redetmeyip daha çok *çingenelerin* defterlere kayıt usülleri, konumu ve kendini müslüman *çingeneymiş* gibi gösterenlere karşı takınılması gereken tavırlar üzerinde durulmuştur. Örneğin 1537 tarihli **Çingane Yazmak İçin Hüküm** isimli kanunun 3. ve 4. paragrafları diyor ki:

“... *ve bazı Çinganeler dahi kafirleriyle mahlut olup müslümanız deyü sairleri verdiği rüsumu vermezlermiş, anı dahi göresin...*”

İспенç genellikle Rumeli'de tetbik edilmiştir. Ayırım yapılmaksızın müslimlerden 22, garimüslimlerden 25 akçe olarak tahsil edilmiştir. **Kesim vergisi** ise dehe çok bahçe vce tarla işleriyle uğraşanların ödediği bir vergidir. Tuna yöresine, Basra ve vIrak ahalisine yöneliktir.

Çeribaşılık buradaki anlamıyla şudur: Söz konusu topluluğun sevk ve idaresinden sorumlu olan kimsedir. *Çingeneler* ile devlet arasındaki ilişkileri tanzim etmektedir. Osmanlı'da bakanlıkların kurulmasından önce lağvedilmiştir. *Çingenelerin* kendi gelenekleri içinde oluşmuş çeribaşılıkla bir ilgisi yoktur.

Bir sonraki paragraf

“... şol çingenelerki kafirlerden ihtilatın kesmeyüp geri kafirler gibi durup oturup şerait-i İslami etmezler anın gibilerden gerekli adet ve kanun üzere rüsüm ne ise sairleri gibi olup ol vechile yazasın...”

Bu kanunun 7. paragrafında ise,

“... ve bazı kafir cemaatları arasında müslüman olmuş çingeneler olup haracdan ihrac olunup kesim talep ederlermiş. Anları dahi göresin. Şöyleki kafirler ile ihtilatlardan feragat edup şerait-i İslami riayet ederlerse sairleri gibi defter mucibince onlara dahi kesüm yazıp geri kaç nefer ise inşa' llah geldüğünde arz eyleyesin...”

Bu paragraftan anladığımız kadarıyla çingenelerin müslüman olması önemli faktördür. Hemen tefrik olmakta ve vergisi ona göre belirlenmektedir. Bu hukuki düzenlemelerden ve kanunlardan sonra 1650'lerde **Timar ve Taşra Teşkilatı Kanunu** yapılır. Bu kanun Osmanlı'nın temel yönetim mantığını oluşturarak Osmanlı'nın son dönemlerine, Tanzimata kadar devam etmiştir. 1839 yılında Sadrazam Reşit Paşa'nın girişimiyle yapılan bu yenilikçi hareket temel olarak tebanın haklarının genişletilmesidir. Aynı zamanda bu tarihe kadar birbirinden ayrı yaşamış müslüman ve gayri müslüm tebanın yakınlaşması demektir. Adından da anlaşıldığı gibi Osmanlı'da artık yeni bir sosyal düzenleme dönemi başlamıştır.

1800'lerden itibaren Osmanlı'nın hızla toprak kaybetmesi, Osmanlı-Rus Savaşları ve Balkan Savaşları'nın sonuçlarından dolayı, Türkiye'ye göç etmek isteyen çingeneler üzerinde yoğun bir baskı ve sıkı bir denetim vardır. Bugün, Kayseri, Bursa, Zonguldak, Balıkesir, Adapazarı, İzmit, İstanbul ve daha bir kısım şehirlerde bu tarihlerde göçen çingeneler yaşamaktadır.

Şimdi karışık düzende bazı arşiv belgelerinden yola çıkarak 1800'lerden sonraki hukuki duruma bakalım.

1910 tarihli ve İstanbul Vilayeti Tahrirat Kalemî'nden çıkan yazı Emniyet-i Umumi Müdürlüğü'ne yollanmakta ve yerlerinden edilen çingenelerin yer edinmeleri durumunda kolaylık gösterilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Belgeyi okuyalım:

Emniyet-i Umumi Müdüriyet-i Alisi' ne

5 Haziran 1326 (1908) tarihli ve binaltıyüzdoksanüç numaralı tezkire-i alileri cevabide kıbtlerin öteden beri me'luf oldukları tarzda yaşamaları kendileri ve gerek heyet-i içtima için mefur olduğu cihetle bu halin devamını temin edecek suretle iskanları için mahal-i idaresi münasip olmayacağından münferiden ve mecmuen arzu ettikleri mevkide arazi ve emlak isticar ve istimlak edebileceklerinin, Taksim civarında çöplük nam mahalden çıkarılmış olan kıbtlere tebliğ ve emsali hakkında da bu yolda muamele ifa olunması hususunda cevaben Meclis-i İdare-i Vilayetten ifade edilmiş olmağla ifa-i icrası beyanında emr ve irade efendim hazretlerinizindir.

Şehremini ve İstanbul Vali Vekili 30 Temmuz 1328

Kosova istinaf mahkemesinin 1896 tarihli bir kararında ise bir idam hükmünden söz edilmektedir. 1899 yılına tarihlenen ve sırayla mahkeme kalemi, adliye nezareti ve Daire-i Sedaret'e gelen bir dizi evrak; "... *Yeni Çiftlik karyeli kıpti Süleyman'ın katlinden dolayı Ferhad oğlu Ali ve Hasan oğlu Hacı Ali'nin idamına dair Kosova vilayeti İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi'nden verilen...*" diye başlayıp devam etmektedir. Aynı belgeler idam kararına gerekçe olarak da katillerin maktulu, hayvanların kuyruğundan kıl kopardığı gerekçesiyle öldürdüklerini, bunu yaparken boynuna geçirdikleri bir iple boğazını sıktıklarını ve ipin bir ucundan birisi diğer ucundan da ötekinin çektiğini belirtmektedir.

Yine aynı dönemde Üsküb Valiliği'ne gelen iki evrağın ikisi de 1861 tarihli olup birisi Prizren'e diğeri de Üsküb'e aittir. Birinci evrak şöyle demektedir.

"Prizren kasabası ahalisinden mukaddema maktulun vefat etmiş olan kıpti Ramazan'ın veresesiyle, yine katil denen kıptiyandan Malik'in icra kılınan murfaasına dair 1278 (1861) tarih ve elli altı numarası ile murakkam varid olan mazbata ile..."

...cereyan eden tetkikat neticesinde merhumun bu babda mudahiline hükm olunur derecede bir emare ve nişan olunmadığından kanunen dahi bir şey denilmek icap etmeyip tahliye kılınması anlaşılmiş olup merkumun tahtı kefaletten dahi kurtarılarak asıl katilin bulunmasına ikdam olunması hususunda..."

İkinci belge ise Üsküb'e ilişkin ve karısını öldüren bir çingeneye aittir.

"... merkumenin katili denilen zevci Musa ile icra kılınan murafa-i şeriyisine dair 1278 (1861) tarih ve elli beş numara ile murakkam varid olan mazbata ve ilam-ı şura-i meclis... maddeten katlin merkum Musa'nın halli cinnette vuku bulduğu cihetle... kanunen dahi birşey tertip etmeyeceğinden tahliyesi hususuna..."

Her iki belgeden de anlaşıldığı gibi adamakıllı bir hukuk sözkonusudur.

Eğitim de bu dönemin önemli konuları arasındadır. Göçebelikten kurtarılıp yerleşik düzene geçirme çabaları sürekli olarak eğitimle bütünleştirilmek istenmiştir. Örneğin Serez İdadi Mektebi Muallimlerinden Sadi Bey'in Yıldız Sarayı'na sunulan ve 1888 tarihli sekiz sayfalık layihası, 1900 tarihli ve Sivas Valisi Hasan Hilmi Paşa tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen bir başka layiha da aynı konuya parmak basmaktadır. Yine bir diğer belge ise bu sefer Kastamonu tarafında Tosya kazasındaki bazı boş arazilerin puşyan-ı müslümlere iskan yeri olarak tahsis edilmesini ve eğitimlerine gereken önemlerin verilmesini önermektedir, tarih 1911'dir.

Yukarıda sıralanmaya çalışılan ve benzeri daha bir çok sosyal konularda durum alabildiğine parlak görünmektedir.

Ne yazık ki çingenelerin hayatında her zaman olduğu gibi bu dönemde de göç en önemli problem olarak karşımıza çıkmaktadır. 1850'lerde Romanya'da köleliğin kaldırılmasıyla başlayan ve yaklaşık elli-altmış yıl sürecek olan büyük göç dalgası çingene tarihinin önemli üçüncü göç dalgasıdır.

Kanuni göçlerin yanısıra sadece yakalananlardan bilebildiğimiz kadarıyla

bir yığın kanunsuz göç vardır. Birilerinin gitmesiyle ön ayak olduğu ötekinin de kabul etmekte ayak direttiği çingene grupları ya sınırdan gerisin geri gönderilir, veya karaya çıkartılmazlar ya da gemi içlerinde o limandan ötekine yollanıp dururlar.

Bu geçişler genellikle Trakya sınırından ve Karadeniz tarafından olmaktadır. Bu göçlerin bir kısmına sadece tarihleriyle birlikte göz atalım.

1905 tarihinde Romanya'dan bir grup Çorlu'ya gitmek istemektedir. Çatalca'da konakladıkları anlaşılan Çingenerin burada tutulmamaları gerektiği bildirilir. Çatalca'yı terk etmek zorunda kaldıkları anlaşılan Çingenerin önce İstanbul'a ve daha sonra Küçükçekmece'ye geldikleri görülmektedir. Bu olaydan dört sene sonra Dahiliye Nezareti'nin bir belgesinde ise Ulah (Eflak) Çingenerinin Eyüp'e yerleştikleri ama bundan başka Köstence yoluyla Romanya'da gelmekte olan daha dört yüz hane olduğunu ve bunların da kesin kes sınırdan sokulmaması gerektiği yazılmaktadır.

Bulgaristan sınırı ise yol geçen hanına dönmüştür. İkinci Ordu'nun yazışmalarında sekiz ay içerisinde sınırları kaçak olarak geçmeye çalışan yüz on altı çingenenin yakalandığından söz edilir. Birb aşka evrak ise kaçışın bu sefer İstanbul'dan olduğunu ve firar eden çingenerin Varna Limanı'nda bir gemide bekletildiğini yazmaktadır. Bu sefer engel Bulgaristan'dan gelmektedir. Bu durum o kadar vahim boyutlardadır ki, devlet izinsiz gelen çingenerin kesinlikle vapurdan inmelerini engellemekte ve bunu da sağlamak için yabancı vapur temsilciliklerine ve sefaretlere yazılar yazmaktadır. Bu nedenle Romanya'dan, İtalya'dan ve Yunanistan'dan gemiyle İstanbul'a varmış Çingenerler daha karaya ayak basmadan gerisin geriye yollanmışlardır.

Yukarıda sıralanmaya çalışılan bütün satırlardan anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık beş yüzyıllık süre içinde Osmanlı ile batının Çingenerlere yaklaşımları, uygulamaları ve davranışları zaman zaman paralellik gösteriyor olsa bile Osmanlı'nın daha bir hoşgörülü davrandığı görülmektedir.

Özetle şunları söyleyebiliriz:

Osmanlı İmparatorluğu'nun son 5 asırı, çingenerler açısından aynı dönemdeki Avrupa ülkelerine göre daha yaşanılabilir bir ülkedir. Osmanlı'nın kanunları tebaanın bütün geneline yöneliktir. Aynı zaman dilimi içerisinde Avrupa'da devletlerin çokluğu kuralların ve uygulamanın da farklılığını da beraberinde getirmektedir. Bugünün Romanyasına denk düşecek topraklarda uzun yıllar süren kölelik gibi bir uygulamaya Osmanlı'da çingenerler açısından rastlayamıyoruz. *Çingene Sancağı* bildiğimiz kadarıyla bütün dünyada çingenerlerin yönetsel bir statüye vardığı tek uygulama olmuştur. Vergi uygulamalarında müslim ve gayri müslim ayrımı yapılmış Osmanlı müslüman çingenenin yanında yer almıştır. Çingenerler hem batıda hem Osmanlıda askeri sınıf içerisinde yardımcı unsurlar olarak yer almışlardır. 19. yüzyıl savaşları nedeniyle Osmanlı'nın tutumu Batı'dan farklı olmamış özellikle göç etmek isteyenler üzerinde alabildiğine ve amansız baskılar sözkonusu olmuştur. Son cümleyle; Osmanlı çingenerleri muhatap almıştır ama müslim ve gayri müslim diye ayırım yapmıştır, ya da Osmanlı *çingenerleri* müslim ve gayri müslim diye ayırma tabii tutmuş ama muhatap almıştır denilebilir. Bu bardağın ne tarafını görmek istediğinize bağlıdır.

Kaynaklar

- Ion Hancock: The Pariah Syndrom, Ann Arbor, Kroma 1987.
- Agnus Frazer: The Gypsies, Blacwell Publishers, 1997.
- E. Marushiakova- V. Popov: Gypsies in Ottoman Empire, Hartfopreshire Press 2001.
- Ali Arayıcı: Çingeneler, Ceylan Yayınları, İstanbul 1999.
- Nicole Martinez: Çingeneler, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- İzabel Fonseca: Beni Ayakta Gömün, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1992.
- Henriatte Asse: Bir Avrupa Yazgısı Çingeneler, YKY İstanbul 2004.
- Malcolm Noel: Kosova, Balkanları Anlamak İçin. Sabah Kitapları İstanbul 1999.
- Selaniki Mustafa Efendi: Tarihi Selanik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- M. Zeki Pakalın: Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, MEB İstanbul 1993.
- Oral Onur: Çingeneler, Tarih ve Toplum Dergisi Sayı 137, İletişim Yayınları Mayıs 1995.
- Ahmet Akgündüz: Osmanlı Kanunnameleri, OSAV.
- Macit Kenanoğlu: Osmanlı Millet Sistemi, Klasik Yayınları İstanbul 2004.
- Baki Çakır: Osmanlı Mukataa Sistemi, Kitabevi, İstanbul 2003 İslam Ansiklopedisi, TDV.
- Dictionaru of Byzantium New York, 1991 (ilgili maddeler).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

- AMKT NZD 6/83
- DH EUM VRK 3/67
- Y A RES 104/61
- AMKT MVL 139/91
- AMKT MVL 139/89
- YMTV 47/80
- YEE 134/62
- DH İD 85/43
- ZB 617/141
- ZB 339/28
- ZB 490/46
- DH EUM THR 29/11
- ZB 22/107
- YPRK ASK 250/44
- YPRK ASK 254/83